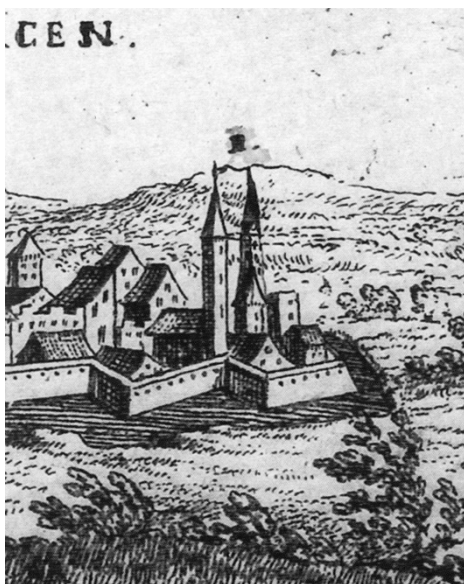

DEBRECEN KOLLÉGIUMA KAZINCZY DIÁKKORÁBAN

Kazinczy hét éves korára emlékezve írja az alábbiakat: „Néhány hetekig Dénes öcsémmel együtt 1766-ban a debreceni collegiumban is tanultam, mert mindig betegébbé válván anyám testvére, hogy orvost és patikát találhasson ... nagyatyám és nagyanyám ... ott gyógyíttatá.”¹ Lényegében ennyit tudunk Kazinczy debreceni tanulmányainak indokáról. Az iskolai élményekről az ő tollából sem ismerünk további részletet. Tartózkodása Csernák László (a majdani németalföldi professzor) széniorisége idején történt, de nem tudjuk ki lehetett publicus praeceptor, és volt-e privát praeceptor, találkozott-e az 1766. augusztusában Debrecenbe érkező három bázeli diákkal, mert bizony szabályt erősítő kivételként nemcsak magyar peregrinusokról, hanem hosszabb ideig Debrecenben tanuló svájci diákokról is tudunk. Ebben az évben a váradi püspök vizsgálatot kezdeményezett Debrecenben, mert úgy vélte, hogy a Kollégiumban a tilalmak ellenére új auditorium épül.² A professzorokat törvény elé idézték, és ekkor még folyt ellenük a fiskális akció a szupplikáció (a vidéken történő pénz és segélygyűjtés) engedélyezése miatt.³ De örömteli eseményt is hozott az 1766. esztendő: újból engedélyezték a 3 évvel korábban betiltott peregrinációt!⁴

A Kollégiumi Levéltárból a kisdíák jelenlétéről máig nem került elő dokumentum, de arra vonatkozóan sem, hogy nagyatyja, Bossányi Ferenc, Bihar megye főszolgabírája és országgyűlési követe a város és a Kollégium vezetőinél előkészítette volna debreceni tartózkodását vagy unokája neveltetését. Toldy Ferenc minden indoklás nélkül pontosan három hónapra teszi e „néhány hetes”-nek mondott

¹ Kazinczy Ferenc: Pályám emlékezete. Bp. 1879. 12.

² Barcsa János: Debreczeni egyházi élet Mária Terézia és II. József alatt. Protestáns Szemle, 1905. 40.

³ Uo. 41.

⁴ Fináczy Ernő: A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában. I. k. Bp. MTA. 1899. 59.

periódust.⁵ Kazinczy idézett emlékirata a város egészségügyi ellátottságát említi, mint a tartózkodás okát, és ez nem véletlen. Debrecenben csupán az 1760-as években egyidejűleg négy, Bázellen és Utrechtben tanult orvos dolgozott, köztük Hatvani István professzor.⁶ Talán az sem véletlen, hogy Benda Kálmán négykötetes kronológiája 1766-ban az év kiemelkedő eseményei között említi Weszprémi István (a Kollégium egykori könyvtáros diákja) Debrecenben megjelent *Bábamesterségre tanító könyvét, az első magyar szülészeti tankönyvet*.⁷

Valójában az ekkor még Biharban, Érsemjénben élő Kazinczy családjának számos egyéb oka is lehetett és volt is arra, hogy gyakran menjenek az öt órányi székérútra, 35 kilométerre lévő városba, melynek iskolája Rácz István kutatásai szerint 39 megyéből vonzotta a növendékeket.⁸ Összehasonlító várostörténeti és statisztikai elemzések (a népesség száma, gazdasági, kulturális pozíciói és közigazgatási szerepe alapján) a 18. század egészében az ország első helyére sorolták.⁹ Pest város lakossága 1720-ban mindössze kettőezer fő volt, melyhez képest Debrecen szinte „metropolisz” lehetett. (Pest népessége csupán II. József népszámlálása idején érte el a 22 000 főt...) A debreceni vásár két hete alatt folyamatosan több ezer székér időzött itt, az ország minden részéből.¹⁰ Sehol ennyi iparos és kalmár nem működött,¹¹ a város ezen a téren még a nyolcvanas években is őrizte fölényét.¹² Mária Terézia 1754-es vámrendelete után azonban lehanyatlott a civisek távolsági kereskedelme,¹³ csaknem felére csökkent a kereskedők száma, így a település mezővárosi jellege fölerősödött. Ugyanakkor különös kettősség volt tapasztalható: a sivár külsőségek mögött is érvényesültek európai hatások. 1848-ig pl. nem fordult elő, hogy „domidoctus,” azaz hazai neveltetésű professzor kerüljön kollégiumi katedrára.

⁵ Toldy Ferenc: Kazinczy Ferenc és kora. I. k. Bp. 1859.8. és Váczy János: Kazinczy Ferenc. Bp. 1909. 3.

⁶ Ez a szám azért is az országos állapotoktól való jelentős eltérésre, kiváló körülményekre utal, mert az egész 18. század folyamán a történelmi Magyarország teljes területén összesen 200 külföldön végzett orvosdoktor működött. Lásd: Kosáry Domokos: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Bp. 1980. 160. 165.

⁷ Magyarország történeti kronológiája. Főszerk.: Benda Kálmán. II. k. Bp. 1982. 582. Weszprémi műve megjelenésének helyi előzménye, hogy Hatvani István, a valószínűségi számítás hazai úttörője a csecsemőhalandóság debreceni arányaira vonatkozó statisztikai számításokat is közölt filozófiai főművében, sőt a bábaképzés jelentőségére is felhívta a figyelmet. (Hatvani István: *Introductio ad principia philosophiae solidioris*. Debrecini, 1757. Caput III. De probabilitate.)

⁸ Rácz István: Az ország iskolája. A Debreceni Református Kollégium gazdasági erőforrásai. Debrecen, 1995. 32.

⁹ 1828-ban már második. Gyimesi Sándor: A városok a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában. Bp. 1975. 262-266.

¹⁰ Nagybakay Antal: Debrecen és a vas. Debreceni Képes Kalendárium, 1940. 107. Csaplovics János a 19. század első éveiben még 13-14 000 székér érkezéséről tudósított.

¹¹ A század derekán 1265 céhbeli és 963 céhen kívüli iparos, 173 kalmár működött a városban. Nagybakay Antal: Egy barokk-kori debreceni főbíró élete. Debrecen, 1939. 18.

¹² 1782-ben még több mint ezer mesterral vezetett az élenjáró királyi városok között, ekkoriban azonban a termelékenység fő mutatója a segédek száma volt, amely területen már hat település megelőzte. Debrecen története. 2.k. Debrecen, 1981. 311.

¹³ 15 éven belül a kereskedőtársadalom 44%-a hagyott fel hivatásával. Debrecen története. 2.k. Debrecen, 1981. 379.

A protestáns kollégiumok különbségei és azonosságai

Az alábbiakban megkísérlek úgy szólni a debreceni nevelésről Kazinczy korában, hogy fél szemmel a távol lévő Kazinczyra és a többi hazai kollégiumra is tekintek. Az effajta „körültekintés” azért is indokolt, mert a különféle kollégiumtörténetek általában nagyobb figyelmet fordítanak a különbségek taglalására, mint az elvekben, módszerekben, tanrendben, tananyagban, törvényekben, külső és belső körülményekben mutatkozó lényegi, szerkezeti azonosság ismertetésére. Ha azonban a református előljárók a 18. század második felében rendszeresen részt vettek a testvérintézmények ünnepélyes vizsgáin, egyeztették nevelési elveiket, ha például a pataki közvizsgán a debreceni szuperintendens ápolta a szülei által kínos helyzetbe hozott ifjú Kazinczy lelkének sebeit,¹⁴ ha debreceni professzor fiából pataki tanár lehetett és viszont, a valóságban aligha a különbségek domináltak, akkor sem, ha azok valóban léteztek, és esetenként karakterisztikusak voltak. Mert ha a családiás, olykor néhány tucat diákot nevelő Pápai Kollégium nem mutat jellegzetes módszerbeli és stílári különbségeket az 1200 növendékét tápláló Pataktól, vagy a 2000 diákot tanító debreceni nagyüzemtől, az bizony megbocsáthatatlan vétek lett volna. Karakterisztikus eltérés mutatkozott a diákság szociális összetételében is, és egy jó iskola effélékre is érzékenyen reagál. Debrecenben a 19. század első harmadában a diákoknak csupán 15,5%-a volt nemes, míg Patakon a legutóbbi kollégiumtörténet adatai szerint 4-5% birtokos nemes, és hihetetlenül sok, 50-55% kisnemes tanult.¹⁵ A neveléstörténet debreceni irodalma gyakran megemlékezik a préceptorának

¹⁴ Az eset leírását a *Pályám emlékezete* is megőrökíti. (Bp. Lampel, 1899. 15-16.)

¹⁵ A Sárospataki Református Kollégium. Bp. 1981. 96.

anyagi ellenszolgáltatás helyett (nemritkán cselédhez illő) munkájával, csizmatisztítással, fűtéssel, mosással, takarítással fizető, mostoha sorsú szolgáladiakokról, széken háló sellistákról. Meglepő, hogy Debrecenben ebben az egyetlen kategóriában a szolgáladiak között volt feltűnően magas a nemesek aránya: 1792-ben a 315 szolgáladiak közül 143 fő, azaz 45% volt nemesi származású.¹⁶ (Ez a tény elsősorban arra utal, hogy a minden áron való tanulás igénye erősebb lehetett az elszegényedett kisnemesi származásúakban, mint az egyéb rétegek között. De talán többről is szó lehet: Lúdas Matyi „szülővárosában” a leggazdagabb kalmár is egy asztalnál étkezett cselédeivel...) A valóságos különbségek között talán a leglényegesebb, hogy amíg Pápa és Patak időnként a saját földesurával folytatott élet-halál harcot, addig Debrecen mint kegyúr, egyházáért, Kollégiumáért és nyomdája megmentéséért küzdött a központi hatalommal. A professzorok a Tanárkari Jegyzőkönyvben örökítették meg, hogy Domokos Márton főbíró 1764-ben halálos ágyán, utolsó kívánságaként kérte tőlük, hogy „állyunk mellé a collegiumnak és azt el ne hadjuk semmi bajaiban.”¹⁷ A Kollégium melletti kiállítás azért is hatékony lehetett, mert a városban még 1849-ben is 95% volt a református népesség, Pápán már generációkkal korábban is csak 10%, Patakon pedig 45%.¹⁸ Domokos Márton halála évében, 1764 januárjában tárgyalt a debreceni konzisztórium annak az általános böjtnek a feloldásáról, melyet az iskola fenyegetettsége miatt rendelt el.¹⁹ Az alábbiakban csupán felületesen érintetem, hogyan következett Debrecen és iskolája helyzetéből, vállalt szerepéből az ostromlott vár pszichózisa, és ez milyen hatással volt a város szellemiségére sőt akár Kazinczyval való kapcsolatára is.

„Még bírom egy 1764. december 3-án írt levelemet” – utal Kazinczy otthoni neveltetése kezdeteire.²⁰ Levelezésének első kötete egyenesen 1763 februárjában, három és fél éves korában írott levéllel kezdődik, igaz ez az utóbbi szöveg nagyapjának sajátkezü „pótlékairól” és a bakafántos körmondatok felnőttes jegyeiről is árulkodik.²¹ Az iméntiekből következik, hogy Kazinczy semmiképpen nem az első, Abecedárius klasszis óráit látogatta Debrecenben. Az alsó osztályokban egyébként szinte kizárólag debreceniek gyermekei tanultak, mai fogalmaink szerint iszonyatos tömegben. A kettőszáz fölötti osztálylétszám a kezdő évfolyamokon nem számított ritkaságnak. A helybéli tanulók aránya (az iskola jelentős vonzásának köszönhetően) évfolyamról évfolyamra fokozatosan csökkent, a távolból érkezőké növekedett, így a debreceniek száma a főiskolai tagozaton már csupán 15% körül volt.²² Amit

¹⁶ Rácz István: i.m. 47.

¹⁷ G. Szabó Botond: A Debreceni Református Kollégium a „pedagógia századában.” Debrecen, 1996. 223. (A kötet a legfontosabb 18. századi debreceni neveléstörténeti forrásokat a latin szövegek fordításával együtt tartalmazza.)

¹⁸ Rácz István: i.m. 286.

¹⁹ „1763. die 25. sept. A Consistoriumban ... meghatározottat, hogy böjtöljön ez az ekklézsia vasárnaponként közönséges okért, ezért minden jelek arra mutatnak, hogy ebben az időben végképpen ki akarnak bennünket szakgatni a pápisták.. Collegiumunknak is mi leszzen dolga az investigatio eránt: igen kérdéses.” Sinai Miklós sajátkezü naptári jegyzetei. Közli Rácz Károly. = Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező. 1873. 223.

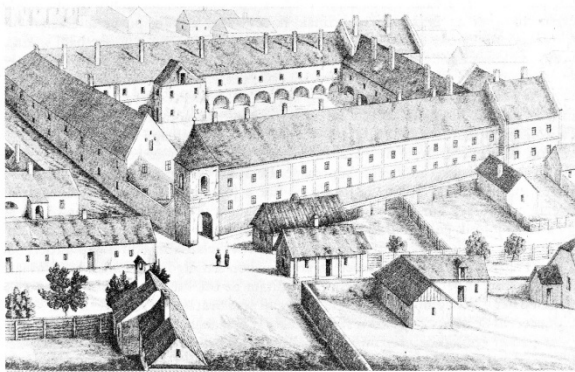
²⁰ Kazinczy Ferenc: Pályám emlékezete. Bp.1879. 11.

²¹ Kazinczy Ferenc levelezése. Közzé teszi Váczy János. 1.k. Bp. 1890. 1.

²² Rácz István: i.m. 34-35.

Kazinczy a Kollégiumban tapasztalhatott, bizonyára gazdagította valóságismeretét, de aligha boldogította a generálisnak szánt ifjú Ferencet, akinek otthon cselédek, majd házitanító lesték lépéseit. Korai levelei tényéből következtethetünk kimagasló képességeire, de a szellemi nagyság előjeleként talán többet mond Kazinczy egyik pataki elszólása: "Pray Hunnjainak olvasások alatt azon gondolat ére, hogy ha a történeteket akarom tudni, eléb a földdel kel megismerkednem."²³ A történelem földrajzi determinációjának gyermekember általi felismerése olyan összefüggés, amelyet a neveléstörténeti irodalom is ritkán érvényesít. Ahogy a földrajzi adottságok felőli tájékozódás alapja lehet egy mélyebb társadalomtörténeti megismerésnek, éppen úgy adhatja egy iskolaépület adottságainak figyelembe vétele a régmúlt iskola életviszonyainak valóságos dimenzióit

Kövessük hát Kazinczy módszerét. Érkezése előtti évtizedben keletkezett az alábbi feljegyzés a debreceni osztálytermek állapotáról: „Minthogy az Abeces, Declinista és Conjugista gyermekeknek Classisaik az Oskolákban annyira el rongyollottak, hogy sem tetjét, sem falait már foldozni nem lehetett, ezenn kívül a tanulógyermeknek számok is annyira meg szaporodott, hogy az említett Classisbelieknek majd egy negyed részek a Classisokban bé nem férvén, azoknak ablakai körül állongottak”²⁴ (Jóllehet az idézett forrás egy pénzért folyamodó levél, a cél érdekében szükséges sarkítások ellenére is jellemzi a helyzetet.) Kazinczy már az új osztálytermeket látogathatta, az összkép, a hangulat azonban a század végéig érdemben aligha módosult, azok a körülmények sem változtak, amelyek között a privát préceptorok működtek kamaráikban: „gyűlvén pedig napjában kétszer tanítványaiik, alig lehet azokban megfordulni, a' minémű szorongás mennyire akadályoztatja a szorgalmatos tanulást, könnyű elgondolni.”²⁵ Ilyen körülmények között érthető, hogy bizonyos foglalkozásokat jó idő esetén engedélyeztek a szabadban, sőt amint Csokonai peréből jól ismert, a Nagyerdőn is. Egy angol utazó 1793-ban düledező menhelyhez hasonlította az iskolát: „Szabálytalan, ódon és roskatag, nagyon hasonlít a mi szegényházainkhoz ...”²⁶ Elgondolkodtató viszont, hogy az Erdélyből Göttingába tartó Fogarasi Sámuel 1795-ben őszinte lelkesedéssel írta le ugyanezt

²³ Kazinczy Ferenc: Pályám emlékezete. i.m. 31.

²⁴ A Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárának kéziratára (a továbbiakban TtREK) R 718/7.

²⁵ TtREL 35.d.1. 1801. okt. 6.

²⁶ Idézi Szilágyi Ferenc: Deákok tüköre. Bp. 1986. 63.

az intézményt,²⁷ és tanulságos a 18. század végén a Patakkal való összehasonlítás is: az új Nagykollégium felépítése előtti pataki épületkomplexum elért volna (a Trója-Huta-Fazekas és Berna sorral együtt) két-három debreceni szárnyépületben. A helyzet tehát Patakon is nagyon hasonló lehetett: Benda Kálmán szerint „a diákok nagyrésze állt, vagy ha már nagyon elfáradt, a földre ült, a tanterem zsúfolt volt, a világítás gyenge”²⁸ Szathmári Paksi Pál a következőket jegyezte föl 1763-ban: „amit rajzoló, azt ... húsz legény sem igen látja, a nagy setétség miatt”²⁹ De egyáltalán milyen lehetett volna egy ónkarikás vagy marhahólyaggal borított ablakú tanterem egy borús téli délutánon? A helyzet sehol sem lehetett rózsás, ha egyszer II. József szabványiskolája – mintegy ideális állapotot előrevetítve, csupán 54 négyzetmétert írt elő 100 gyermekre.³⁰

A Debreceni Kollégium működtetése és hatékonysága. (Hogyan lesz majdnem semmiből valami?)

A Türelmi Rendelet előtti források sűrűn hangoztatják a református kollégiumok szüntelen zaklatását, létbizonytalanságát.³¹ Mária Terézia 1762-ben még az esztergomi érsekre bízta az iskolák **állami** felügyeletét. A Debreceni Kollégium már ismertetett létfeltételeit, a mostoha körülményeket figyelembe véve, az iskola működése ésszerű és igen hatékony volt. Mert a lehető legkevesebb forrásból, bámulatos szervezettséggel hozták ki a lehető legtöbbet, az adott körülmények között a legmagasabb szellemi hozadékot. Amint ez közismert, a 18. század folyamán a 4 professzor csupán a felső tagozat 300-400 diákjával foglalkozott.³² Mivel a felső tagozatnak a század második felében is csak két nagyobb Auditórium volt, a professzorok hetenkénti váltásban tanítottak, kettesével. Az adott munkahéten fejenként 1-1 órájuk lehetett, délelőtt és délután. (Egyikük reggel 6 és du. 13 órától, a másik 9 és 15 órától, az ún. „dellyesti” alkalommal.³³) Ennél több tanítási lehetőség a diákság elfoglaltságai miatt sem adódott, a préceptorok ugyanis délelőtt-délután két-két órát tartottak. (Egy-egy órájuk még vasárnap délelőtt és délután is volt) Ezen túl, délelőtt és délután adódott még 1-1 óra a számos privat préceptor számára. A Konzisztórium oktatási reformjai hatására az 1740-es évektől már magántanító is csupán az lehetett, akit az első 80 deák közé soroltak. Az eminensek rangsorát verseny alapján határozták meg, miközben nyilvánvaló volt, hogy a diá-

²⁷”Amíg Debrecenben voltunk... csak bámultam az ott való derék embereken és a rengeteg nagy kollégiumon, amilyent képzelnem sem tudtam.” Fogarasi Sámuel: Marosvásárhely és Göttinga. Bukarest, 1974. 165.

²⁸ A Sárospataki Református Kollégium. Bp. 1981. 100.

²⁹ Uo.

³⁰ Szilágyi Ferenc: Deákok tüköre. Bp. 1986.. 33. (A tervezetben 16 négyszögöl = 54 négyzetméter szerepel.)

³¹ Amint Hatvani István írja: „ide jövelemtől fogva, több Tanító Társaimmel edgyütt, éjjel és nappal való szomorúságban és bánatban, félelmek és rettegések között töltöttük napjainkat.” Ped. száz. 96.

³² A levéltári források szerint 1763-ban 347 helvét és 7 lutheránus felső tagozatos diákja volt a kollégiumnak, 1765-ben a 6 lutheránussal együtt 368. Lásd: G. Szabó Botond: A Debreceni Református Kollégium a „pedagógia századában.” Debrecen, 1996. 227.

³³ Ezen a gyakorlaton az ötödik professzor alkalmazása módosított, ideiglenesen a század közepén, majd a század végén.

koknak nem csupán napi megélhetésük függött tanulmányi eredményüktől (hiszen a fizetett tisztségek, és a jól fizető legációk helyek is ezen az alapon osztódtak) de ettől függött távoli jövőjük, érvényesülésük, egész életük. A tanulmányok nélkülszétől mentes befejezésén kívül a préceptori, könyvtárosi, szeniori tisztség betöltése szinte feljogosította a viselőjét a peregrinációra,³⁴ a Nyugat-Európában szerzett tudás viszont magától értetődően a legmagasabb posztok betöltésére jogosította birtokosát.

Az irtózatos osztálylétszámokat valamelyest ellensúlyozták a magántanítók egyéni magyarázataival, vagy éppen Kazinczy korának újdonságával, a kollációk vitának, önállóságnak is teret engedő kiscsoportos foglalkozásaival. Az iskola rendszeres készpénzkiadásait 2000 forint évenkénti városi segély nagyjából fedezte 1752-ig. Miközben a bécsi Hofbibliothek őrei fejenként évi 1200 forintos fizetést kaptak, a debreceni professzorok éves fizetése az adott időszakban 333 Rhénes forint volt, míg a 8 préceptor és a német nyelv tanítója ennek alig tizedét kapta.³⁵ Egy bécsi könyvtárőr fizetéséből tehát a teljes debreceni oktatói gárda finanszírozható volt, a professzorok megélhetését ugyanis a debreceni polgárokat megillető naturálék is segítette. (Legelő, tűzifa, ház után járó föld és egyebek). És az említett összeg működtetni volt képes egy 3-400 kilométeres vonzaskörben ható rendszert, amely befogadott évente több mint száz diákokat³⁶ és egyes periódusokban évi 60-70 rektort bocsátott ki. A város akkor mutatta meg leginkább erejét, amikor Mária Terézia 1752-ben eltiltotta a tanácsot a Kollégium támogatásától.³⁷ Angol, svájci és holland közreműködéssel,³⁸ a helyi céhek és végrendelkezők segítségével hamarosan akkora tőkét halmoztak föl, hogy néhány évtized múltán a Kollégium vált a Tiszántúl legtekintélyesebb hitelintézetévé, melynek kamatbevételei már a kilencvenes években elérték az évi 7-9 ezer forintot.³⁹ (Kazinczy testvére, Dénes pl. 1788-ban 1200 forint kölcsönt vett fel.⁴⁰)

Az iskolában szigorú törvények uralkodtak, mert könnyen belátható, mi történt volna a 2000 növendék között, ha nem írják szigorúan elő még azt is, hogy csupán szerda és szombat délután lehet zenélni. (Ugyanekkor tanították az felüdülésnek tekintett matematikát, de főként ekkor volt lehetőség a festészet és rajzolás gyakorlására is.) A tekintéllyel átítatott, latinra kényszerített kollégiumi világot gyakorta oldotta fel a cselekvés kötelezettsége: a tanítva tanulás, a temetési szertartásokban való naponkénti részvétel, a deák tűzoltók gyakori „bevetései”, a legációk, a szupplikáció, melynek során nemcsak az igehirdetés, a terménygyűjtés, de a kapcsolattartás, a falusi nép gyámolítása is szerepelt a kitűzött célok között. Sőt ez volt a

³⁴ Előtte általában akadémikus rektorságra, azaz olyan fontosabb partikula tanári állására, amelynek saláriumát úgy állapították meg, hogy az fedezze a peregrinusok (az évenkénti átlagban 6-7 debreceni diák) nyugat-európai tanulmányútjának költségeit.

³⁵ 1732-től volt 333 Rhft, 1789-től 500 Rhénes forint. Révész Imre: Sinai Miklós és kora. 124-126.

³⁶ Az érkezők száma éppen az 1760-as évektől haladta meg a 100 főt, 1822-ben ez a szám 200 fölé ugrott. Rác István: i.m. 29.

³⁷ Még az 1770-es kamarai összeírás szerint is csak 354 katolikus élt a 23 144 református mellett. Mária Terézia. arra hivatkozott, hogy a város nem segíti a katolikus iskolát.

³⁸ Rác István: i.m. 139. (Csak a három országból összesen 24 780 forint érkezett)

³⁹ Rác István: i.m.208.

⁴⁰ Révész Imre: i.m.. 118.

leginkább remélt erkölcsi haszon, melynek értékes hozadéka lehetett a nép-, és országismeret, tapasztalatok szerzése. (A források megemlékeznek arról, hogy a vakáció tudatosan azért volt igen hosszú, 22 hetes, hogy a diákok az ország legtávolibb sarkaiban is felkereshessék a több mint 1200 református egyházközséget.) A tűzoltó diákok rendszeres testedzéssel és gyakorlással készültek életveszélyes munkájukra. A gyakorlati tapasztalatok kultusza, a „non verba sed res” elve valósággal átjárta a 18. századi mentalitást, aligha véletlen, hogy Kazinczyt szülei kivégzésektől meggyógyulésekig mindenhová elviszik, ahol valamit tapasztalhatott, minden alkalmat megragadtak a közéletre felkészítéséhez.

Közmevitélés szerint Kazinczynak legifjabb éveiben, (már nagyatyja házában is) a memoriterek elsajátítása, ill. erre való állítólagos képtelensége okozta a legnagyobb szenvedést. A szóról szóra tanulás kényszeréből bőségesen részesült házitánítói, préceptorai, és a késmárki evangélikus diákok hibájából is. Egy vizsga alkalmával belesült a reá bízott verszetbe, ezután a tanmesére emlékeztető történet szerint kedvelt tanára, Szentgyörgyi István mentette meg publicus és privát préceptorai kínzásától, (mondván, hogy „néked ezután nem szabad könyv nélkül tanulnod.”)⁴¹ A Debreceni Kollégium alsó tagozatának bemutatása közben kövesük ismét Kazinczy szempontjait. A memorizáltatás az ő diákkorában Debrecenben is mindennapos része volt az iskolai életének. Ezt nem csupán onnan tudhatjuk; hogy az írott neveléstörténeti források nemzedékek óta harcoltak ellene, sőt a nyomtatott módszertani útmutatók is ellenzik és tiltják. A mindennapos jelenlét abból a tényből is nyilvánvaló, hogy az 1770-es debreceni Methodus, miközben elítélte a túlzott magoltatást, évről évre meghatározta a fejből elsajátítandó tananyagot.⁴² A debreceni Methodus általános utasításai hangsúlyozzák, hogy a tanítók az emlékezetet ne terheljék, az önálló gondolkodást fejlesszék, rendszeresen ismétlenek, villámkérdéseikkel adjanak alkalmat vitára, az anyanyelv használatának engedjenek teret (a vallással kapcsolatos stúdiumokban minden évfolyamon, azokban a felsőbb osztályokban is, ahol már kötelező volt a latin). Szorgalmazták az anyanyelvű bibliaolvasást, az imádságok saját szavakkal való megfogalmazását, de osztályonként és évenként rögzítették a (természetesen magyarul) megtanulandó zsoltárok számát is. A tanulóknak a felsőbb tanulmányok megkezdése előtt mind a százötven zsoltár szövegét fejből kellett ismerniük, az Úri Imádsággal, az Apostoli Hitvallással, a Tízparancsolat szövegével és a Szentírás részeinek sorrendjére emlékeztető verssel együtt.⁴³A préceptoroknak a nyájas, szeretetre méltó és könnyed viselkedés javallott, kerülniük kellett a hosszú, unalmas, és túlzottan nehéz gyakorlatokat, a kemény szigort, a komor ábrázatot. Hangsúlyozták a polgári életben hasznos ismereteket, a földrajzot, a térképek használatát, az éneklés tudományát anyanyelvű könyvekből. A szépírást a rézmetszők mintái alapján sajátították el.

⁴¹ Váczy János: Kazinczy Ferenc és kora. Bp. MTA, 1915. 58. és 60.

⁴² G. Szabó Botond: i. m. 336-372 lapján olvasható a Methodus teljes szövege. (Az 1770. évi Methodus nyomtatásban is rögzítette a század derekán megfogalmazott, és azóta gyakorlatban is kipróbált reformokat. 1791-ben újabb kiadásban, nagyon kevés, néhány mondat terjedelmű változtatással közlik.)

⁴³ G. Szabó Botond: i.m. 340. 345. A Heidelbergi Káté esete már nem ennyire egyértelmű, a préceptorral kapcsolatban inkább a részletes magyarázatot hangsúlyozták.

Minden osztályban használták Maróthi György debreceni professzor magyar nyelvű Arithmetikáját, amely Kosáry Domokos szerint a 18. sz. legsikeresebb matematika tankönyve volt, mivel a legkülönbözőbb mesterségek, a kereskedők gyakorlati problémáit, a kamatszámítást, mértékegységek átszámítását, öröklési osztozkodást, bérmunkások kifizetését is segítette gyakorolni. A Methodus kifejezetten tiltotta (a Kazinczy által egyáltalán nem kedvelt) Hübner bibliaismereti könyvének memorizálását. Azokban az osztályokban is utasították a tanítókat a választékos latin és magyar beszéd gyakoroltatására, melyekben a magyarul szólást már latin igék ragozásával büntették. A magyar nyelvű levélírást (a görög nyelv tanulása mellett) az oratoroknak is gyakorolniuk kellett. A poéták tanrendjét Piskárkosi Szilágyi Sámuel professzor (a majdani Voltaire-fordító püspök) állította össze, aki a „csengőtlen hexameterekben” való verselés hazai úttörője volt, aki iránt Kazinczy soha nem titkolta szeretetét, életét ő maga is feldolgozta.⁴⁴

A korábbi századok kíméletlenségéhez képest az új idők jele volt, hogy a debreceni Methodus szerint a „vesszőzéstől amennyire lehet tartózkodni kell”.⁴⁵ Mindaddig, amíg a testi fenytés (a deresre húztatás, a parázna személyek korbácsoltatása) a társadalomban általános volt, iskolai alkalmazása is magától értetődő lehetett.⁴⁶ A Ratio Educationis szerint az „iskolában szokásos” három fenytési fokozat közül az első a kisgimnáziumban a vessző, gimnáziumban a botozás volt, melyet az igazgató jelenlétében kellett gyakorolni.⁴⁷

Kazinczy diákkorában a Kollégium felső tagozatán csak azok lehettek a hároméves teológiai tagozat növendékei, akik a hároméves filozófiai kurzust már befejezték. Ez a tény Fináczy Ernő korában még ismert volt, Mészáros István már úgy véli⁴⁸, hogy a két tagozat együttes képzési idejét emelték 3 évre a század közepén, ezért több vonatkozásban is vizsgáltam és közöltem a 6 éves képzésre vonatkozó forrásokat.⁴⁹ Vitatott a partikulák és anyaiskolák kapcsolatának kérdése is. Debrecenben az iskolát elhagyó leendő rektor írásban tett esküt arra, hogy munkája során a Kollégiumban alkalmazott módszert fogja követni.⁵⁰ Tanulságos a nemzetközi viszonylatban is számon tartott debreceni professzor, Hatvani István panaszos levele arról, hogy a filozófia keretében három év alatt túl sok tárgyat kénytelen tanítani. Ezek között szerepelt a logika, ontológia, kozmológia, arithmetika, geometria ... optika, csillagászat, kronológia, mechanika, hidrosztatika, aerometria, hidraulika, polgári és katonai építészet, algebra, tehát az alkalmazott matematika

⁴⁴ Kazinczy Ferenc: Debreceni Superintendens Piskárkosi Szilágyi Sámuel' Élete. Tudományos Gyűjtemény, 1820. 93- 104.

⁴⁵ G. Szabó Botond: i.m. 71-72.

⁴⁶ Az iskolán kívüli közállapotokra az átlagnál jóval műveltebb és „felvilágosultabb” Kazinczy család történetéből is akad példa: a börtönből szabaduló Ferencet egy feltűnően csinos, 15 éves cseléd lány ápolására bízták, majd amikor kiderült, hogy a vonzalom nem pusztán fizikai közöttük, a lányt ütni-verní kezdik, végül Ferenc Debrecenben gyógyíttatta. Kazinczy Ferenc válogatott művei. Bp. 1960. Szauder József: Bevezetés. LVI.p.

⁴⁷ Ratio Educationis. Ford. Mészáros István. Bp. 1981.

⁴⁸ Mészáros István: Az iskolaügy története Magyarországon. 996-1777. 536. Ugyanitt az a megállapítás is szerepel, hogy nem tudjuk, mi lett Maróthi György javaslatainak sorsa...

⁴⁹ G.Szabó Botond: i.m. 54-55. és a 273. jegyzetpont.

⁵⁰ Az eskü szövegét lásd: G. Szabó Botond: i.m. 308-309.

számos eleme, köztük a napóra készítés is.⁵¹ A Kazinczy joggyakorlatának utolsó évében, 1781-ben született tanulmányi rendelkezés szerint⁵² a debreceni tanároknak megtiltották a különféle illusztris szerzők szavainak közönséges felolvasását. (Hasonló tanári módszerekre Kazinczy is panaszkodott Patakon.⁵³) A tárgyalt művet ezután részleteiben is meg kellett világítani, megmagyarázni azok összefüggéseit. Sinai Miklós professzor kétségbeesítően terjengős módszereire tekintettel az előljárók arra is felhívták a figyelmet, hogy a történelem tanítói ne csak eseményekkel és kronológiával tömjék a deákok fejét, ítélőképességüket is fejlesszék, a történetek okait és összefüggéseit is vizsgálják.

A teológiai oktatás részleteiről idő hiányában nem szólhatok, mindenesetre a 18. századi iskolai törvények azt a gyakorlatot rögzítik, hogy a debreceni professzori állás üresedése esetén mind a négy egyházkerület jelölt professzort.⁵⁴ (Bizonyos, hogy ez az eljárás sem a Kollégiumok közötti különbségeket erősítette...)

A téma számos vonatkozása, így többek között a Debrecenben használt tankönyvek kérdése önálló előadást érdemelne. Ha némi összegzéssel mégis tartozom, említést érdemel egyrészt az a tény, hogy a Kollégium a helyi nyomdának köszönhetően az átlagos iskoláknál lényegesen jobb helyzetben volt: latin és magyar ABC, katekizmus, erkölcstan, latin nyelvkönyv és a különböző auktorok a 18. század folyamán több tucat alkalommal jelentek meg Debrecenben. Gyakran megtörtént, hogy néhány tankönyvből a „Togata Ifjúságnak resolváltattott egy-egy exemplar ingyen,” a helyzet mégis távol volt az optimálistól. Csaknem a század végéig alkalmazták a diktálás módszerét, míg ezt az 1792-es egyházkerületi közgyűlés kifejezetten be nem tiltotta.⁵⁵ Igen jelentős volt a Nagykönyvtárban olykor sokszáz példányban árusított európai szerzők műveinek szerepe is, köztük a wittenbergi Weidler, vagy leideni newtoniánus szerzők (Musschenbroeck és mások) könyvei már a század negyvenes éveitől feltűntek, amikor Debrecenben felépült a kísérleti fizika előadóterme, azaz „Theatrum Physicum” néven a második Auditorium.⁵⁶ Nem meglepő, hogy az 1740-es évek debreceni nevelési reformjaiban felfedezhető minden lényeges elem, melyet Bél Mátyással kapcsolatban emleget a neveléstörténet, hiszen a debreceni professzor primárius saját gyermekét is Pozsonyba küldte „német szóra.” Mégsem közismert – vagy inkább Fináczy Ernő óta ismét feledésbe merült ez a kapcsolat. Forráskiadványomban húsznál több, Debrecenben évtizedekig használt hallei, zürichi, göttingeni evangélikus szerző nevét sorolom föl, köztük Heineccius, Hieronymus Freyer, Cellarius, Christian Wolff és Baumeister műveit.⁵⁷ (De használtak a Kollégiumban olyan, a Ratio Educationis által javasolt tankönyveket is, mint pl. Nieupoort római régiségtnani műve volt.) A „magyar szóra” Debre-

⁵¹ G. Szabó Botond: i.m. 383.

⁵² Uo. 369. 371.

⁵³ Kazinczy Ferenc: Pályám emlékezete. i.m. 28.

⁵⁴ A Debreceni Kollégium törvénye azért nevezhette az iskolát „az egész magyar református egyház veteményes kertjének” mert a valláspolitikai helyzet miatt a Dunamelléknek nem lehetett kollégiuma, a Tiszáninnent és a Dunántúlt pedig időnként megfosztották központi iskoláitól.

⁵⁵ G. Szabó Botond: i.m. 414.

⁵⁶ Uo.:51-53.

⁵⁷ Uo.: 62.

cenbe érkező Rummy Károly György arról is megemlékezett, hogy a Kollégium remek könyvtárát a diákság is kedve szerint használhatta, ezért az iskola nagy előnyben van az általa ismert evangélikus tanintézetekkel szemben.⁵⁸ Kirívó esetekről is tudunk: volt olyan esküdtdiák, akinek a kunyhójában egy tüzeset alkalmával 40 saját könyve mellett 34 könyvtári kötet is elpusztult.⁵⁹ Az olvasónaplók tanúsága szerint a század végén Rousseau Emilje és a Voyageur dictionnaire tartoztak a legnépszerűbb olvasmányok közé.⁶⁰

Kazinczy és Debrecen kapcsolatának alakulásáról elmondható, hogy az első éles véleménykülönbség 1788 táján, Kazinczy tankerületi inspektorsága miatt jelentkezett, a történet gyökerei azonban igen messzire nyúlnak.⁶¹ A debreceniek a Ratio Educationis⁶² után az ún. Normalis Nationalis Oskolákat is elutasították, iskoláik királyi direktor alá helyezését bizalom hiányában és a közélet valós tényei miatt egyaránt ellenezték. A Helytartótanács 1788-ban név szerint kérte azok listáját, akik az új normát ellenzik, (korábban többször is egész évi fizetésmegvonással és választáson kívül, katolikus szenátorok kinevezésével büntették Debrecent.) Ennek ellenére a teljes debreceni Konzisztórium aláírta, hogy a királyi küldöttség „ide többször ne fáradjon ... oskoláinkhoz való igaz jussunktól semmi részben el nem állunk.”⁶³ A Ratio Educationisszal és a királyi direktorokkal kapcsolatos ellenállást azonban fatális félreértés az államival és a „felvilágosulttal” szemben, az egyházi irányításhoz való ragaszkodásként értelmezni. A Tiszántúlon ekkoriban a „világi urak” kemény kézivezérlése lépett érvénybe. 1788-ban a „világi külső előjáróknak” az volt az egyik fő sérelme, hogy az új Norma szerint a szuperintendenstől függött az igazgatók és tanítók kinevezése, és ezt a tényt a Konzisztórium világi tagjai úgy értelmezték, hogy „meg sem hallgattatik az Eklésia, a’ melynek tulajdona az oskola.”⁶⁴ II. József őszinte szándékait illetően bizonyára igaza lehetett Kazinczynak, de az egyházpolitikai erőter megítélésével kapcsolatban Debrecen volt realista, amit a

⁵⁸ Uo.: 67.

⁵⁹ A Debreceni Református Kollégium története. Szerk.: Barcza József. Debrecen, 1988. 425. p. 186. jegyzet.

⁶⁰ A Tiszántúli Református Egyházkerületi Nagykönyvtár Kézirattára R 73/1 2-5 és 73/2 2.5.

⁶¹ A Pályám emlékezetéből ismert, hogy Kazinczy József milyen lelkesedéssel fogadta Beleznay generális kezdeményezését a protestánsok új típusú érdekképviseletére vonatkozóan. Így járhatott a gyermek Kazinczy a patakiak nevében a Beleznay házban. Elsősorban a tiszántúliak voltak, akik néhány év után (egyes tervek kiszivárgása miatt) úgy ítélték meg, hogy a generális és munkatársa ingoványos terepre tévedtek. A debreceniek ugyanis az 1790. évi 26. cikkely elfogadásáig egyáltalán nem kívántak előmerészkedni a sáncok mögül, hiszen még 1779-ben is börtönöztek be református tanítót egyetlen evangélikus növendéke miatt (Lásd Kosáry Domokos:i.m.464.) Az udvar számára egyszerűsítette volna a helyzetet, ha nem a négy egyházkerülettel, hanem egyetlen főkurátorral tárgyalhat, Beleznay generálissal, és titkárával Bessenyei Györggyel (szintén Mária Terézia bizalmasával). A Beleznay ügy háttéréről: Liszky József: A bugyi konferencia és konvent. MPEI Figyelmező, 1876. 319-322. és Bessenyei György: A bihari remete. Debrecen, 1894. Széll Farkas előszava. III-XXXII.p.

⁶² A Ratio Educationisban a püspöki liceumok és papnevelő intézetek – protestáns megfelelőiktől eltérően - nem kerültek a tankerületi főigazgatóktól függő helyzetbe. A főigazgatók között nem volt egyetlen protestáns sem, és mivel a törvények önkényes átértelmezése generációk óta folyt, a személyükben elfogadható főigazgatókat bármikor ellenséges érzületűekkel lehetett felváltani.

⁶³ G. Szabó Botond: i.m. 75.

⁶⁴ G. Szabó Botond: i.m. 20.

Türelmi Rendeletben foglaltak kínos hátráltatásán kívül Kazinczy sorsa is kellőképpen igazol. A tankerületi inspektor ugyanis már a legelső kisebb politikai fordulat után elveszítette állását, melyet csak azzal a feltétellel tarthatott volna meg, ha katalizál.

Összegzőképpen elmondható, hogy Kazinczy gyermekkorától számtalanszor tartózkodott Debrecenben, debreceniek tucatjaival levelezett, rendszeres, sőt baráti kapcsolatot tartott velük. Itt élt a Kazinczy család ügyvédje, Nagy Gábor, és orvosa, Szentgyörgyi József is. Az iskolai inspektorság után a Debreceni Grammatika és a nyelvújítás körüli viták okozták a második törést.⁶⁵ A debreceniek nem helyeselték Kazinczy módszerét Csokonai életművének sajátos „gondozásában” sem, a költő síremlékének terve pedig az Árkádia-pörbe torkollott.⁶⁶ A város és iskolája mégis sokat köszönhet Kazinczy kezdeményezéseinek, többek között a botanikus kert vonatkozásában, de figyelemmel kísérte a helyi rajzoktatást,⁶⁷ a könyvtár ügyeit, és a város új épületeit is. Kazinczy reménysége azonban, hogy „lefარagódik az az alföldiség” Debrecen növendékeiről,⁶⁸ nem valósult meg. Kölcsey esetében sem, aki a „széphalmi mesternek” hódolva, fiatalságában elhatárolódott a debreceni diákköltészet tónusától, végső üzenete mégis határozottan eltér Kazinczy felfogásától: „a való nemzeti poézis eredeti szikráját a köznépi dalokban kell nyomozni”⁶⁹ - azaz egy nagy magyar költészet csak saját kincseink alapján, a népdalra épülhet.

ABSTRACT

THE DEBRECEN COLLEGE AT THE TIME OF KAZINCZY'S STUDIES

The article makes an attempt to describe the Debrecen college in Kazinczy's time with keeping an eye on both Kazinczy's personality and the characteristics of other Calvinist colleges in the country. In comparing the colleges the author concentrates on the substantial and structural similarities in principles, methods, curricula, syllabi, laws, as well as in the outer and inner circumstances. Kazinczy stayed in Debrecen several times. He made correspondence and friends with dozens of

⁶⁵ A Mondolat ügy: Szentgyörgyi szelíd paródiáját a dunántúli Somogyi Gedeon fordította Zafir Czenciyt mardosó gúnyjá. Egy konkrét vitában egyébként tíz vitatott kérdésből öt esetében még Kazinczy is a Debreceni Grammatikának adott igazat.

⁶⁶ Szauder József előszava szerint Kazinczy több ízben, huzamosan foglalkozott Barthelemy Anacharsisával, ennek ellenére nem lehetetlen, hogy elkerülte figyelmét az ott szereplő definíció: kitűnő marhalegelő, amely főként a szamaraknak jó. Az ügyben inkább az tűnik érdekesnek, hogy Debrecenben voltak néhányan (mint Kis Imre salétrominspektor), akik francia. eredetiben olvasták az Anacharsist, és emlékeztek erre a jelentéktelen részletre. Schwartner Márton levele: „ennek utána Debrecen nem a magyar Árkádiában felkeressük már...” sem Kazinczy változatát támasztja alá. Sz. Kürti (Kazinczy és a debreceni művészeti élet, 103. p.)

⁶⁷ Nagyon tanulságos, hogy Kazinczy szinte közömbösen reagál a Kollégium első rajztanára, Kiss Sámuel remek portréira, ugyanakkor őszinte lelkesedéssel méltatja másolatait, melyeket bécsi múzeumokban hideg klasszicista márványszobrokról készített.

⁶⁸ Kazinczy Szentgyörgyi Józsefhez írott levelében a fiatal Kölcseyvel kapcsolatban reménykedett az alföldiség „lefარagódásáról.” Kazinczy levelezése: i.m. 1642. sz. VII..k. 207.

⁶⁹ Kölcsey Ferenc: Nemzeti hagyományok. = Kölcsey Ferenc válogatott művei. Bp, 1975. 276.

people residing in Debrecen. The study briefly describes the two major conflicts Kazinczy had, first as the local educational inspector, and second as a participant in the debates about neology. The Debrecen people did not agree with Kazinczy's way of treating Csokonai's oeuvre either. Still the town and its school owe a lot to Kazinczy, for example, in relation to the botanical garden, the way he paid attention to teaching art, to the matters of the library and the new buildings in town.

